

Kánonok és „romantikák”

Hansági Ágnes: *Klasszikus – korszak – kánon*

Historizáció és temporalitástapasztalat az irodalomtudomány történeti koncepcióiban

Hansági Ágnes kötete azzal, hogy a kánonképződés problémáit a magyar romantika recepciójának keretei között – illetve onnan kiindulva – konkretizálja, a hazai irodalomértés különösen aktuális kérdéseire keres és talál korszerű válaszokat. A romantikus hagyomány életben tartásához, kánonának szükséges revíziójához több tekintetben is különleges feladatot jelent annak tudatosítása (és a feladathoz mért aktualizálása), hogy mit is tesz és tehet egyáltalán az irodalomtudomány akkor, amikor korszakokról és kánonokról beszél. Főleg azért, mivel a magyar modernség, vagy inkább annak recepciója eléggé egysíkú kötődéssel közvetíti számunkra a romantikus múltat. A tanulmány vitába kerül egyrészt a kutatás számos anakronisztikus – a szakterület újabb fejleményeit kevésbé tudomásul vevő, ám még erőteljesen érvényesülő – előfeltevésével. Elsősorban azokkal, melyek gyakran valóban a „hiány”, a fogyatékoság vagy az alárendeltség metaforáival írják körül a romantika fogalmát. De kritizálja másrészt a modern irodalom – akár újabb – interpretációinak azon vonatkozásait is, melyek a romantikus hagyománytól való elkülönülés hangsúlyozásával, a formarendek közötti megszakitottságot radikalizáló korszakretorikával vélik visszanyerni az irodalom utóbbi bő két évszázados alakulásának történetiségét. Amikor néhány posztmodern szerző kötődését hangsúlyozza, a változásokban jelenleg is tapasztalható folytonosság természetére figyelmeztet, még ha a romantika – Karl Heinz Bohrer megállapítását módosítva – „mindig-újra-felfedezésének” tézise nyilvánvalóan nem jelentheti tradíciójának mindenkor afirmatív olvasatát, például közvetlen „előzményként” való értését. Hermeneutikai metodikája továbbá szembesülni látszik a dekonstrukció néhány – például a történetiség visszanyerhetőségét elvető – premisszájával is. Annak rövid vázolásához, hogy a dolgozat milyen pontokon, milyen pozícióból érinti a kánonról folyó diszkurzust, még hozzátehető, hogy „kereteinek” a magyar romantika jelenlegi értelmezhetőségéből adódó kijelölése nyilvánvalóan helyesen kérdőjelezi meg a kánonképzés totalizáló-átfogó modelljeit, kialakításuk műveleteit, s jól látja a véglegesítő-egységesítő törekvések egyik hátrányos velejáróját: a különböző nyelvekben élő irodalmak sajátosságainak elhanyagolását. Ha tehát a „mi a romantika” kérdés felváltható azzal a kérdéssel, hogy milyen a romantika, a modernség és a posztmodernség romantika-kánonja, akkor a válaszkísérleteknek a nemzeti irodalmak „regionális” variációira is tekintettel kell lenniük. (Összefüggésben éppen azzal, hogy a nyelvként, beszédmódként értett irodalom kánona egyre inkább oppozícióba kerül a XIX. században kialakult „nemzeti kánon” akkori felfogásával, annak Toldy Ferenc és Gyulai Pál, majd Horváth János nevével jelezhető irányával, ideológiai vetületeivel.) Nem véletlen, hogy e változatok figyelembevételére a modernség utáni horizont teoretikusai hívták fel nyomatékosan a figyelmet.

Így aligha vitatható, a magyar romantikából kiinduló fejtegetés sem tekinthet el attól, mi hangzott el nyelvünkön egyáltalán a kánonról, hol tart és mit mond nálunk a romantika korszakáról szóló beszéd. Ezért is igényelhető a témakör hazai vitáiba *történet* fokozottabb bekapcsolódás, a párbeszéd-kezdeményezések bővítése. A kötet előnyére vált volna a – kétségtelenül alapvető – itthoni tanulmányok hivatkozása mellett az egyre gyarapodó ma-

gyarországi eredmények még alaposabb szem előtt tartása. Közéjük tartozik a *Helikon* 1998/3-as, éppen az iménti szempontot is felvető kánon-száma, a 2000 elején megrendezett pécsi konferencia anyaga (*A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, 2000, szerk. TAKÁTS József), vagy a deKON-csoport néhány megnyilvánulása. (Más, a témához tartozó újabb szövegek már a kézirat lezárása után láttak napvilágot.) Annál inkább, mivel a hazai diszkurzus e szálainak felvétele szintén nagyot lendíthetett volna a nálunk folyó viták némelyikén. Hiszen Hansági Ágnes munkájának mindenképpen komoly erénye, hogy – elsősorban a német nyelvű szakirodalom birtokában – olyan távlatot képes nyitni, mely tágabb összefüggésbe állíthatja az eddigi magyarországi megnyilvánulásokat, még inkább rávilághat hovatartozásukra a szakma nemzetközi viszonylatában, tisztázhatja nem mindig tudatosított előfeltevéseiket, segíthet a hiányos felvetések, olykor esetleges próbálkozások újragondolásában. Hasznos lehet például a szembesülés azzal, hogy az imént említett „mindig-újrafelfedezés” a dolgozat egészében – legjobb részeiben – nem az elfeledett értékek régészeti leletként való feltárását jelenti, nem is egyszerűen a kommentárok harcát és a szövegjelentések spontán módosítását, hanem a befogadástörténet közvetítő-átörökítő tevékenységének vizsgálata nyomán létesíthető reinterpretációt. Ezért a romantikus kánon revíziójának fel kell tennie azt a kérdést is, hogy újraértelmezése a modernségtől áthagyományozott olvasatoknak milyen eltakart elemeire derít fényt.

E művelethez egyébként kiváló segítséget nyújt a könyv több szinten tárgyalt belátása a kánonkonstrukció „palimpszesztus-jellegéről”, a kommentárok egymásra íródásának több szempontból árnyalt, vissza-visszatérő kifejtésével. A „jelentéskánon” és a „materiális kánon” kapcsolatának ehhez kötődő, sokoldalú vizsgálata szintén mintha néhány hazai felvetésre is reagálna. Hiszen természetesnek mondható, hogy a jelentéskánon és a materiális kánon viszonya körül sorakozó problémákkal az elsők között néz szembe megújuló romantikakutatásunk, beleütközve a kánonképződés identitásképző erejének és önfelszámoló lendületének, stabilizáló és dinamizáló mivoltának a fennmaradást biztosító kettősségébe. Az önmagát a szövegek átalakítása révén fenntartó, ugyanakkor totalizáló hatalmát épp ezáltal folyvást el is veszítő működés egyelőre szokatlan tapasztalatának első, jellegzetes tünete például az egyszerűen vagylagos döntéslehetőséget implikáló kérdés: „lista”-e a kánon avagy „kommentár”? Ugyancsak tipikus és feltűnő hibánk a kánon szociológiai vagy ideológiai hátterű sokféleségét és rétegzettségét egy kalap alá venni nyelvi-formai-esztétikai meghatározottságú alakulásával, s ilyen alapon beszélni sokszínűségéről, sőt, mintegy demokratikus pluralitásáról. E megközelítések némely hátrányos következményét jól érzékelteti a kötet az amerikai kánonvita kapcsán, de ismétlem, nem ártana körülnézni a saját portánkon sem. Így éppen az amerikai kánonvita nyomán lehetne röviden kitekinteni a kanonizáció és az értelmezői közösségek viszonyára. Arra a kérdésre, milyen korlátok között, minek a függvényében, milyen funkciót betöltve érvényesülhet e közösségek interpretációs tevékenysége akkor, ha fenntartjuk a hagyomány autopoezisének elvét. (Nem beszélve most az egyszemélyes kánonok illúzióiról.) Erre azért is szükség lenne, mivel a dekonstrukció és a hermeneutika apparátusának egyébként több vonatkozásban elfogadható közeledése – főleg nálunk – olyan óvatlan következményekhez is vezet, melyekben a kanonizáció fogalma már-már a hatástörténet fogalmával keveredik össze. Sőt, gyakorlatilag még fölébe is kerül mint az irodalom önmegújulásának az intézményes autorizációval való összefonódása. Mintha a kánon áttűnései, imént említett őrző és egyúttal korrigáló funkciói nem a hatástörténet függvényei lennének, hanem fordítva. Azaz mintha a kánon nem lenne más, mint eszköz a hatástörténet feletti uralomhoz.

A szembesülések iménti igényei persze épp azért kerülhetnek szóba, mert a kötet a téma számos részterületét érinti, meggyőző alapoossággal tárgyalja a címben megjelölt és a kapcsolódó fogalmak jelenlegi mozgásirányát, alkalmazásuk aktuális lehetőségeit. A palimpszesztus-jellegnek (mint a korszakolás és a kánonképzés konstansának) szem előtt tartása a kifejtésnek csak egyetlen, bár fontos szintjén nem érvényesül elég következetesen. Amíg mindvégig nagy nyomatékot kap az a belátás, hogy csak az újrairódásként értett (visszaértett) korszakkánonok instabil történeti konstrukcióval egyeztethető össze az irodalom tervezhetetlen autopoézise, valamint az alkotás „feladatjellegének” tudatosítása és jelenbéli aktualizációja, addig magának a kánonápolás *retorikájának* a történetiségére (nyelvének ugyancsak változékony dinamikájára, magának a szövegek „kéznel-levését” fenntartó beszédnek a szintén historicitásában hozzáférhető jelentéseire) kevesebb figyelem jut. Noha a kommentárok felülíródásának *tézise* maga sem hagyomány nélküli vélekedés. Vagyis a romantika „mindig-újrafelfedezésének” (nem leletmentő) történetisége összefonódik magának a korszakretorikának a felülíródásaival is: a kánonképzés ma aktuális elméletét sem választja el szakadék a múlttól. A kötet érvelésmódja helyenként azt a benyomást kelti, mintha éppen napjainkban érkezett volna el az idők teljessége, melyben a dolgok a helyükre kerülhetnek, szakítva a korszakoló szisztémák korábbi tévelygéseivel. Az újrértéshez folytathatatlan mozzanatokra mutató bírálat természetesen jogos, rendkívül szükséges – különösen markánsan bizonyítja ezt az Eötvös-regény (*A falu jegyzője*) értelmezési hagyományáról és a „Jókai-precedensről” készült két fejezet. A munka egyik legnagyobb értékét éppen az említett kritikai attitűd, a lehetséges továbblépésre ösztönzés, a tradíció megszólaltathatóságának keresése nyújtja. De a korszerűtlenné, működésképtelenné válás jelzése mellett a korszakretorika folytatható elemeire nagyobb nyomatékkal lenne érdemes reagálni. Úgy, ahogy egyébként arra az értekezés maga ad kiváló példát, a morfológiai módszernek Wölfflin munkásságát érintő, mintaszerű explikálásában. Ezzel volna a leghatásosabban elkerülhető, hogy többször – és jogosan – hangoztatott, a korszakok faktuális felfogását illető kritikája ne legyen visszavonatkozatható némely saját megállapítására. A hermeneutikai módszer felől nem az látható be elsősorban, hogy a faktuális hagyomány szemléletet felváltja a temporális, mint egy régi és téves metodológiát, az új és helyes metodológia, hanem az, hogy mi bizonyul ma faktuálisnak vagy temporálisnak.

Hogy konkretizáljam e problémát, hadd emlékeztessenek néhány olyan – éppen romantikus – teorémára, mely egyúttal itt is kapóra jöhető cáfolata lehet a (Jausznál sem hiányzó) meggyőződésnek, mely szerint a romantikában más sem kezdődött vagy uralkodott, mint a produkcióesztétikai szempont egyoldalú felértékelése, a receptív aktivitás hanyatlása. Gondoljuk meg, a romantika zsenikultusza például nemcsak – vagy nem mindenütt – a poézis, hanem a befogadás teremtő „zsenialitását” is jelentette. A következő sorokat továbbá Novalistól idézem: „A természet és az abba való betekintés egyszerre jön létre, akár csak az antikvitás és az antikvitás ismerete; nagyot tévedünk ugyanis, ha azt hisszük, létezik antikvitás. Csak most kezd létrejönni [...]. A klasszikus irodalomra ugyanaz áll, mint az antikvitásra; nem adott számunkra – nincs előttünk –, hanem nekünk magunknak kell előállítanunk. Csak a régiek szorgos és szellemi tanulmányozása révén jön létre klasszikus irodalom, amilyennel az antikvitás maga nem rendelkezett. [...] Nem hihetjük túlzott komolysággal azt sem, hogy az antikvitás és a tökéletesség készen volnának: az van készen, amit mi késznek nevezünk. [...] Az antikok egyaránt termékei az őket megelőző és az őket követő korszakoknak.” Ha tehát a történeti múlt „mindig-újra-felfedezhető”, ak-

kor érdemes reflektálni arra, hogy ezt már a romantikusok is tudták, pontosabban egy olyan történeti alakzat szerint tudták, mely magához a korszakolás temporalitásának elméletéhez is az egyik legjobban megírt „palimpszesztust” hagyományozta. Sokat elárul az is, hogy Novalis fentebbi mondataira Walter Benjamin hivatkozik *A művészetkritika fogalma a német romantikában* című értekezésében, megjegyezve, hogy a klasszicitás „nem tény, a szó goethei értelmében”.

Speciálisan a magyar hagyományra utalnék Kölcsey Ferenc *Történetnyomozás* című tanulmányával, mely Schillert idézve látja be, hogy a múltképzeteket a történetíró „sajátságai” határozzák meg, így mindenképp az „egész” hiányával kell számolni, azaz a megértés szükségképp részleges marad. („Látás magányos vonásokat, melyekből egész képet formálni hiában igyekszel.”) Túl a hagyományszemlélet részlegességének jól ismert téziséen, itt a tradícióval szembeni „személyes döntés tematizálása”, a hagyomány konstruktív „olvasásának” elgondolása ismerhető fel „újra” a romantikus horizont sajátos bennefogaltjaként. (Kölcsey munkássága egyébként különösen fontos kiindulást jelenthet a Toldy–Gyulai-féle irány dekonstruálásához.) S az iménti citátumok aligha nevezhetők távolinak Warburgnak azon idézett megállapításától sem, miszerint: „minden kornak megvan a maga antik reneszánsza, olyan, amelyet megérdemel.” Ezért kérdéses tehát, hogy minden további nélkül a romantikához köthető, a romantikát kizárólagosan jellemző örökség-e például a „stílusjegységek” libasorszerű historizálása. Úgy vélem, hogy például Warburg jogosan kiemelt hatása nem csupán a „stílusjegységek romantikus posztulátumának”, „egy-nyomvonalú” felfogásuk lebontásaként értelmezhető, hanem az „időt és teret változatos módon keresztülszövő párbeszéd” sajátlag romantikus kezdeményeit folytató eredményeként. Az időiség romantikus explikálásának tanulmányozásához hadd utaljak Ingrid Oesterle – címében Niklas Luhmann idéző – tanulságos értekezésére (*Der „Führungswechsel der Zeithorizonte” in der deutschen Literatur* = Dirk Grathoff (szerk.), *Studien zur Ästhetik und Literaturgeschichte der Kunstperiode*, Frankfurt am Main, 1985). E munka még a korszakfelfogás terén legtöbbet vitatott Goethénél is talál egy mondatot a „pillanatnyi [pillanatonként újjászülető] hagyomány” tapasztalatáról (*Maximák és reflexiók*). De nem véletlen, hogy a témának Manfred Frank egész könyvet szentelt (*Das Problem „Zeit” in der deutschen Romantik*, München, 1972), s még a romantikáról szólva más összefüggésben hanyatlástörténetet emlegető Jauss is külön kiemelte egy helyütt ezt az aspektust (*Das Ende der Kunstperiode*). Sőt, Hansági Ágnes tanulmányának *A klasszikus mű a hagyomány történetében* című fejezete azzal a nem mindenhol hasznosított Gumbrecht-idezettel kezdődik, mely szerint a nyugati kultúrában kereken kétszáz esztendeje tart a „jelenségek temporalizációjának” feltevéséből kiinduló kommunikáció.

Más – ugyancsak a történetiség konstitutív felfogásán belül tetten érhető – jelenség, hogy a romantika újraolvasása nem okvetlenül újra-feltámadást, hanem újratemetést is jelenthet. Arra a kérdésre például, hogy mi a romantika a második modernségben, olyan válaszok adhatók, melyek sok mindent megérthetnek egy masszívan érvényesülő, maig ható romantikaellenes attitűdből, mely az esztétizmus kritikájával együtt kritizálja az esztétizmus romantika-olvasatát, annak néhány valóban folytathatatlan elemét. De abból is, hogy a második modernség kezdetének averziója hogyan kezd oldódni (másfajta olvasatokba áttűnni, másként emlékezni például az önazonosságát nem megerősítő subjektivitás romantikus formáira) már a harmincas évektől, hogy aztán a posztmodern éra említett vonzalmába váltson. Hansági Ágnes értekezésének horizontján Babits Mihály és Szerb Antal többször hivatkozott koncepciója is kiindulásul szolgálhat ennek vizsgálatá-

hoz, kiegészítve-szembesítve például Halász Gábor elutasító felfogásának sajátosságai-
val. Hiszen a romantika újraértése nem valósulhat meg a modernség szakaszainak köz-
vetítéseit figyelmen kívül hagyva. Természetesen jóval meghaladná a tanulmány keretei-
t és feladatát, ha a „mi a romantika” kérdését felváltó kérdéssorra (mi a romantika a pa-
radigmarendek történetiségében) a tanulmány részletesen válaszolni akarna. De ha már
a „világirodalom” problematikája kapcsán szóba hozza Babits Mihály és Szerb Antal mű-
vét, akkor megjegyzendő, hogy mindkettő – tehát a Babitsé is – gyakorta túllép a „világ-
irodalomnak” pusztán mintaadó kincsházaként való szemléletén, mégpedig helyenként
a „hivatalos” és az „aktív” kánon gúnyos felhangú szembesítésével. Csak egy példa: Babits
Mihály Richardson *Pameláját* analfabéta lányok helyett megírt szerelmi levelek terméké-
nek tartja. Mint mondja, nem is olvasta végig. „Egyszer belenéztem. Azt hiszem, képtele-
nül unalmas. S a többi Richardson méginkább.” Szerb Antal pedig „női Robinsonnak”
nevezi Pamelát, akiben tulajdonképpen nincs is semmi érzelm, lelki élete kimerül az ál-
landó önsajnálásban. Szerinte a regény legnagyobb erénye az, hogy felingerelte Fieldin-
get, aki bosszúból számos ellenregényt írt.

Az egyébként kiváló, a historizáció és a temporalitás tapasztalatát a stílus-konceptiók
kapcsán taglaló fejezet szintén inkább a stílusfogalommal való operálás azon „kritériumka-
talogusszerű” megnyilvánulásaira összpontosít, melyek miatt e kategória az „érdektelen-
ség senki földjére” szorulhat. Itt is tehető egy megszorítás – éppen az idézett K. Ludwig
Pfeiffer nyomán –, hogy bár a korszakolás „fikciógyanúja” (szerencsére) erősödik, a stílus
nem pusztán e fikcionalitás iránti vaksággként, vagy annak tagadásaként értelmezhető. K. L.
Pfeiffernél sem csak így szerepel, aki bár figyelmeztet a veszélyekre, de végül megállapít-
ja, hogy bizonyos stílusművésztől „sem a konstruktivizmus, sem a dekonstrukció nem
oldhat el bennünket.” (E veszélyek közé sorolja a szociológiai „funkciópotenciálok” stílus-
fogalommal való eltolását, melyre például Jan Assmann hajlamos.) Sőt, ha Assmann – a
szintén hivatkozott Blanchard-ral együtt – a stílus kapcsán a „látást” mint projekciót is szó-
ba hozza, akkor ennek sajátos irodalmi vetületét, a nézőpont fogalmát is figyelembe kell
vennünk, mivel az Pfeiffer szerint stílusfaktorként (!) bekerült a filozófiába. Ezt az apró
részletet csak azért említem, mert az értekezésben hivatkozott szerzők álláspontja sok te-
kintetben ütközik egymással, s nézeteik nem mindig hozhatók közös nevezőre.

Hogy egyébként a stílus fogalmát illetően is fenntartható a dinamikus (nem-faktuális)
használat esélye, arra Renate Lachmann kitűnő tanulmányát hoznám fel példaként, mely
az egyébként többször hivatkozott Gumbrecht–Pfeiffer-féle kötetben jelent meg. Lach-
mann a stíláriis szinkretizmust a stílus provokációjának, sőt, ellenfogalmának tartja, s a stí-
lushierarchiára vonatkozó reflexiója okán nevezi metastílusnak. Programszerűen ki is je-
lenti, hogy amennyiben a stílus a kizárás és a homogenezálás stratégiáinak egyike, akkor
a szinkretizmus a detotalizáció és a határátlépés révén irányul ellene. Meggondolandó ja-
vaslata szerint a stílus (és provokációja) így interpretációs modellként is szemlélhető.

Ami a dekonstrukcióval folytatott párbeszéd-lehetőségeket illeti, szintén hasznos len-
ne – a magyarországi körülményekre (is) gondolva – markánsan jelezni mind a konfron-
tációt, mind az esetleges érintkezési pontokat. Föltehetően Paul de Man az itt elsősorban
szóba jöhető szerző – a kötet fogalomhálója felől jól megközelíthető vonása munkásságá-
nak, hogy miközben az olvasás retorikájával, az önmagát dekonstruáló szöveg rögzít-
hetlenségével akarja hiteltelentíteni a (jelentés)kánon tekintélyét, mégis kizárólag a (mate-
riális) kánon abszolút centrumában levő művekkel foglalkozik. Így valamiképp mégis-
csak belép egy olyan történetiségbe, melynek kidomborítását egyébként másodlagosnak

vagy jelentéslezárón fogyatékosnak tartja, a nyelv elsőbbségének érvényesüléséhez képest. (De a történetiségfogalom retorikai alakzatként kezelése sem átfordíthatatlan a hermeneutikai horizontra.) Az angol nyelvű szakirodalom fokozottabb bevonása ugyan csak a hasonló viták megnyitása felé bővítené a dolgozat kereteit, de öröndetesnek tekinthető, hogy a korábban említett kiváló *Helikon*-szám bibliográfiájának angol dömpingje után ezúttal a német kutatásokra esik a hangsúly. Tagadhatatlan persze, hogy a Harold Bloom-féle hatásiszony-fogalom kánonképző vonzatának reflexiói a német szakirodalomban is megfigyelhetők. Így a hatásiszony elvét a *Kanon – Macht – Kultur* című kötetben Ulrich J. Beil értekezése (*Die „verspätete Nation“ und ihre „Weltliteratur“*) köti igen érdekesen a német romantika műfordítás-konceptiójához (!). Mondani se kell, hogy a műfordítás gyakorlata nemcsak újabb (nálunk is egyre inkább kiemelt) fontos vetülete a kánonképzésnek, hanem egyik komponense annak a romantikus receptív aktivitásnak, melyről fentebb volt szó. Ahogy A. W. Schlegel írja egy Goethehez szóló levelében: az „elfeledett” értékek napvilágra hozása annyit jelent, mint a németre fordítással, azaz a német nyelven való újraalkotással új életre kelteni a műveket. (Idézi Andreas Huyssen, *Die Frühromantische Konzeption von Übersetzung und Aneignung*, Zürich, 1969; az *Übersetzung und Weltliterarische Kanonbildung* című fejezetben.)

A kötet igen gondosan térképezi fel kategóriáinak szakirodalmi kötődéseit, működésük szaktudományos feltételeit, mozgásterét. Talán csak egyetlen esetben hiányolható egy fontosabb – többször használt – fogalom pontos elhelyezése: az ellenkánoné, melyet többek között a *Kanon – Macht – Kultur* című tanulmánykötetben Gaby Pailer alkalmaz (*Gattungskanonen, Gegenkanon und „weiblicher“ Subkanon*), de megemlíthető Thomas Anz bevezető összefoglalása is. Ide vonatkozó, számottevő hozzászólása okán találnám helyénvalónak Siegfried J. Schmidt – persze eltérő távlatú – észrevételeinek akceptálását. A fentiek azonban meggyőzően bizonyíthatják, hogy Hansági Ágnes magas színvonalú munkája egészében igen inspiratív, irodalomtudományunk korszerűsödését ösztönző, romantikakutatásunk aktuális megújulását és kánonfelfogásunk gazdagodását elősegítő teljesítmény – e két kérdéskör együttes felvetése különlegesen szerencsésnek tartható. Több esetben nálunk még alig szóba hozott, ám annál sürgetőbben megbeszélendő témáinkra irányíthatja a szakmai közvélemény figyelmét. Méltán jelent meg a *Philosophiae Doctores* című sorozatban, a doktori iskolák legjobb értekezéseit közreadó reprezentatív válogatásban.

(Bp., Akadémiai Kiadó, 2003, 130 l. *Philosophiae Doctores*)

EISEMANN GYÖRGY